

AZ UDMURT IGERAGOZÁS KÉRDÉSEIHEZ

A JELEN IDŐ, ÁLLÍTÓ RAGOZÁS SG3 (ULE) ÉS PL3 (ULO) ALAKOK EREDETÉRŐL

KOZMÁCS ISTVÁN

Az udmurt igeragozást áttekintve megállapíthatjuk, hogy az igen kiegyenlítődött és szabályos rendszer. Ezért is feltűnő a jelen idő Sg3 és Pl3 alakjainak a várható „szabályostól” eltérő volta (Sg 3 **uliškoz* ill. Pl3 **uliškozi* lenne a „szabályos” forma).

Az udmurt nyelv történetének kutatása során a jelen idő e sajátos formái eredetének magyarázatára két ellentétes vélemény alakult ki. Az egyiket T. I. Tepljasina és V. I. Lytkin képviseli, a másikat Rédei Károly.

Tepljasina–Lytkin álláspontja szerint a jelen idő Sg3 és Pl3 végződése az igének az eredeti töve. („формой 3-го лица ед. числа наст. времени I. спряжения является первичная основа (корень) глагола, оканчивающаяся на -э” (Tepljasina–Lytkin 1976: 174), „3-го лицо наст. времени представляет первичную основу слова, форме мн. лицо у. *мын-о* ‘идут’ является основой формы настоящего-будущего времени, а в коми языках элемент *-ны* (*муно-ны* ‘идут’) является древним показателем мн. числа.” (i. m. 176)

Rédei szerint (1988: 388) a jelen idő Sg3 Pl3 ragja (k. *-el-eni*, udm. *-e/-o*) egy deverbális nomen képzőre megy vissza (**-k*), majd pár oldallal később újra megismételve, pontosítva: „die Suffix der 3. Person Sing.-Plur. im Präsens (syrij. *-el-eni*, wotj. *-e/-o*) können auf ein Partizipsuffix zurückgeführt werden.” (i. m. 390)

Ezzel párhuzamosan Rédei a jelen-jövő idő *-a/-o-* jelét tartja az ige tőhangzójával azonosnak, „...das Futur mit dem Präsens identisch, sein Suffix (syrij. *-a-* wotj. *-o-*) ist eigentlich der Stamm auslautende Vokal.” (i. m. 388)

Erről az időjelről Tepljasina–Lytkin véleménye az, hogy az az ősermi **-a* a FU **-pə* participiumképzővel azonos (Tepljasina–Lytkin 1976: 176).

Kérdés tehát, hogy a jelen idő *-a/-o-* jele vagy a Sg3 személyjel örizte-e meg az ige tövéhangzóját. Az igék egyéb alakjait (pl. képzés) is megvizsgálva, arra az eredményre jutunk, hogy a permi nyelvekben az ige töve és a toldalékmorféma között vagy nincs magánhangzó, vagy toldaléktól függően más-más magánhangzó találunk. A mai nyelvben a toldalékokat az ige-tőhöz kapcsoló magánhangzó a komiban *-e/-e-*, továbbá *-a*, az udmurtban *-o/-e-*, továbbá mindkét nyelvben ezek mellett az *-i-* lehet.

Van olyan finit igealak az udmurtban, amelyben nem található tövéhangzó. A felszólító módban a Sg2 alakot ugyanis a pusztá mássalhangzós tő alkotja (amennyiben a töben mássalhangzókapcsolat található, akkor az Imp Sg2 alak is *-i-*re végződik). A felszólító módú Pl2 alakok végződése ellenben mindig *-e* az udmurtban. Erről Rédei azt tartja, hogy a Sg alakok az ige-tövet („blossen Verbalstamm”) őrzik: *mjn, vetlj, uža*. A Pl2 alakok pedig *igető + *-k* többesjel eredetűek: **munsk, vetlšk, užalsk > mine, vette, užale* (Rédei 1988: 387). Tepljasina–Lytkin a felszólító Sg2 alak esetében egy véleményen van Rédeivel, a Pl2 alakról pedig csak megállapítja, hogy *-e* van a többes számban, annak eredetéről azonban nem nyilatkozik. A II. igeragozásba tartozó

igékkel kapcsolatban megjegyzi, hogy kötelezően egy *-le* végződésel jön létre a felszólító mód P12 alak.

Az igeképzésben használatos szuffixumok is különböző előhangzót tartalmaznak (ui. ezeket a hangokat mind az udmurt, mind a komi leíró nyelvtan minden esetben a képzőhöz számítja). E magánhangzók eredetéről sem Rédei, sem Tepljasina–Lytkin nem nyilatkozik. Néhány példa:

- 1) A szenvedő folyamatos participium képzője előtt (k.-udm. *-n* < PU **-na/-nä*) a jelen-jövő idővel megegyező tőhangzó áll (leíró grammatikákban: k. *-an*, udm. *-on*, *-n*).
- 2) A múlt idejű participium képzője előtt (k.-udm. *-m* < PU **-ma/-mä*) *-e/-e-* a tőhangzó (k. *-em* udm. *-em*, *-m*).
- 3) Az infinitívus (*-ni* < PU **-na/-nä* + **-k* latívus) előtt a komiban csak bizonyos hangtani helyzetben (két mássalhangzó után), az udmurt irodalmi nyelvben és néhány nyelvjárásban minden esetben *-i-* található (hasonlóképpen az udmurtban a *-sa* gerundium előtt is).

A komi nyelv korai írott forrásai azt mutatják, hogy ezen előhangzók egységesülése (azaz a három többeli alternánsnak helyzettől függő egységesülése) már valószínűleg a közös permiben nyelvjárási szinten megtörtént. Egységesülés ez abban az értelemben tehát, hogy egy bizonyos toldalék előtt a tömagánhangzó palatális vagy veláris, illetve nyílt, félig zárt vagy zárt lett. A feltehető korai egységesülés ellenére az ópermi szövegek még őrzik az egykori bizonytalanság nyomát. Például a mai k. *-em* participium megtalálható az korai komi emlékekben *-em* és *-am* alakban is, és az *-ema* is hasonlóképpen *-ema*, *-ama* alakban.

A permi Szent István kori szövegek régi komi nyelvében a jelen idő Sg3 ragja *-el/-as* alakban még keveredett. Ez a keveredés nem mutatja azt a szabályosságot, amit a mai udorai nyelvjárásban Rédei talált. A mai udoraiban a jelen időben a Sg3-nak két személyragja van 1) *-e*, 2) *-as*. Az *-e* olyan igékhez járul, amelyek tövében a magánhangzó < FU **-e*, az *-as* pedig olyan igékhez, amelyek tövében a magánhangzó < FU **-a/-ä* volt (Rédei 1988: 379).

Az említett ókomi szövegekben azonban e mellett még egy másfajta váltakozás is megfigyelhető. Jelen idő Sg3-ban még váltakozik a tőhangzó: van *lokte*, de van *lokta* is, és van *loktes*, de van *loktas* is (ez utóbbi lehet téves írásmód is). Az egykori tőhangzó körüli ilyen bizonytalanságnak van a mai komi nyelvjárásokban is nyoma. A jazvai nyelvjárásban a jelen idő Sg3 *-ø*, Pl3 *-ənos* (a felső-sziszolai-ban: *-ənīs*), FutPl3 *-anəs* (felső-sziszolai: *-anīs*), szemben az irodalmi nyelvi: jelen Pl3 *-əny*, jövő Pl3: *-asny*, és a permják: *-əni/ -asə* alakokkal.

Azt megállapíthatjuk tehát, hogy az ige-tövek kiegyenlítődése, valamilyen formában való egységesülése már a közös permiben előrehaladt. A véghangzó veláris alsó nyelválásban időjellé vált. A középső nyelválásban pusztá szóvégen önállósult és grammatikai szerepe lett (PraesensSg3, imperatívuszi és tagadó alakok többes száma), funkciótlanul (amikor pusztán morfofonetikus szerepe volt) teljesen zárttá vált vagy lekopott.

Mindezek alapján az az álláspont, amely szerint a mai permi nyelvekben jelen-jövő időjelnek tartott formáns participium képzőből eredne, kizárható. Ennek a feltételezésnek ellent mond az is, hogy a jelölt múlt idő mellett indokolatlan volt a jelen bármilyen formánssal történő jelölése és mindössze egyetlen igealakon, továbbá az, hogy a permi nyelvekben egy más eredetű, egységesen használt folyamatos melléknévi igenévképző van. A tőhangzó azután válhatott időjellé (és valójában csak az udmurtban), miután elkülönült egymástól az *-šk-* képzős és az *-a-* (tővéghangzós) alak.

Hogyan magyarázhatók ezek után az udmurt jelen idő Sg3 és Pl3 alakok? Az igeragozásban a Sg3 alak az udmurt nyelv önálló fejlődése során az őspermiben megindult folyamatot zárta le. A személyraggal nem jelölt Sg3 alak a jelen idő paradigmájába került. A **-s3* személyre utaló toldalékkal jelölt Sg3 alak pedig a jövő idő paradigmájába került, miután valószínűleg már a közös permiben megvolt a Sg3 alak e kettős jelölése. Miután az udmurt külön életében a *-šk-* képző jelen idő jellé válik (pillanatnyi cselekvés hangsúlyozása), a ragtalan és a ragos forma funkciómegoszlással jelen ill. jövő idejű személyragos alakká vált, s a véghangzós igező minden időjel nélkül jelölte a jelen idő Sg3 alakot.

Az őspermi azon nyelvjárásaiban, amelyekből a mai udmurt nyelvjárások lettek, a következő igeragozási rendszert rekonstruálhatjuk:

Őspermi jelen-jövő	
<i>*ola-m3</i>	<i>*ola-m3k</i>
<i>*ola-d3</i>	<i>*ola-d3k</i>
<i>*ola-z3/*ola</i>	<i>*ola-z3k/*ola-k</i>

Ebből az udmurtban (a jelen idő jelének kialakulása és a szóvégi kopások után):

<i>-s'k-</i> időjeles jelen idő		jövő idő	
<i>*ulj-šk-a-m</i>	<i>*ulj-šk-a-mi</i>	<i>*ula-m</i>	<i>*ula-mi</i>
<i>*ulj-šk-a-d</i>	<i>*ulj-šk-a-di</i>	<i>*ula-d</i>	<i>*ula-di</i>
<i>*ula > *ulä (1)</i>	<i>*ula-k > *ula (2)</i>	<i>*ula-z</i>	<i>*ula-zi</i>

(1) előbb palatalizáltban egységesül, majd (2) a szóvégi toldalék lekopik.

A mai udmurt alakok:			
<i>uliško</i>	<i>uliškom</i>	<i>ulo</i>	<i>ulom</i>
<i>uliškod</i>	<i>uliškodi</i>	<i>ulod</i>	<i>ulodi</i>
<i>ule</i>	<i>ulo</i>	<i>uloz</i>	<i>ulozi</i>

Most már csak az igényel magyarázatot, hogy miért maradhatott meg a szóvégi magánhangzó a jelen idejű Sg3 (*ule*) alakban?

A magyar nyelvtörténet szerint a mai magyar *látja* : *lát* – *kéri* : *kér* párok egy eredeti magyar **kére-i* : *kér(e)* – *láta-i* : *lát(a)* párra mehetnek vissza (**kére-si* > **kére-i* > *kéri*) (Benkő 1991: 122, 127). Az eredeti tövégi vokális a személyraggal nem jelölt alakban (*kére*, *láta*) lekophatott a magyarban, mert a határozott ragozásúvá

váló alak ragos volt, s így a tövéghangzóját veszített pusztá igető (amelynek más grammatikai szerepe nem volt) maradhatott a határozatlan ragozású Sg3 alakja.

Az udmurt **ulaz* : **ula* esetében azonban a tövégi vokális nem kophatott le és nem is kopott le. Ha elfogadjuk Rédei álláspontját arról, hogy volt még egy participium eredetű képző a szóvégen, akkor az védhette meg a magánhangzót a lekopástól, s abszolút szóvégre kerülve zártabb ill. palatalizált alakban egységesült (komi *-e*, udmurt *-e*).

Ha nem volt participium eredetű képző a szóvégen (s véleményem szerint nem kell feltételeznünk egykori meglétét) akkor is megmaradhatott a tőhangzó, mivel már a közös permiben a pusztá igető volt a felszólító módú Sg2 alakja (tövéghangzó nélkül vagy szó végen funkciótlan, zárt magánhangzóval), így a tövégi magánhangzós jelen idő Sg3 alak grammatikai szerepe is elég volt a további záródás/lekopás megakadályozásához. Az udmurtban ugyanez az *-e* tövű alak található a felszólító mód PI2, és tagadó ragozás többes számú alakjainak tövéként. Ez utóbbi alakoktól a jelen idő Sg3-t az udmurt külön életében egyrészt a hangsúly eltérő helye (kijelentő módban az utolsó szótag hangsúlyos, felszólító módban és a tagadó alakok esetében nem) különböztette meg. A tagadó alakok esetében a tagadó ige kötelező jelenléte is garantálta az eltérő grammatikai szerep felismerhetőségét. (A komiban, ahol a hangsúly nem segít, egy vokatívusz szerepű deminutív szuffixum segítségével különül el a kijelentő mód Sg3 alak a felszólító PI2-től.)

Az udmurt jelen idő PI3 (*ulo*) alak magyarázata egyszerűbb.

Az udmurt jelen idejű igeragozás késői keletkezésű, az udmurt külön életében alakult ki. A jelen idejű PI3 alak valószínűleg az Sg3 analógiájára a meglévő választékból jött létre, s ez a rekonstrukcióban is szereplő **ulak* forma használatát tételezi fel jelen időben. Miután ez az alak redundáns volt jelen idejű igealakként a todalék minden probléma nélkül lekophatott (akár az **ulak*, akár a **ulazi* alakot alkalmazták, ugyanis sem a többesjel, sem a személyrag nem adott semmilyen új információt a kialakult rendszerben). Az új alak létrejöttét erősíthette a nyelvtudatban az is, hogy a **ule* más alakok tövéként is szerepelt, s a személyrag lekopása után a létrejövő *ula* (később *ulo*) alaknak is lett látszólagos tő szerepe. (futurum-tőként kezdett viselkedni). A folyamatok ezen módon való lezajlását valószínűsíti az is, hogy ezek megtörténte után (s csakis ezek után) mind a jelen, mind a jövő idő Sg1 alakjában lekopott az eredeti személyrag, feltehetőleg előbb a jelen időben, majd annak analógiájára a jövő időben is.

Az *-l-* tövű igék (ezen igeosztály kialakulásának története külön magyarázatot igényel, ami nem tárgya a jelen írásnak) jelen idejű Sg3 és PI3 alakjai is magyarázhatók a fentiek alapján.

A különböző alakok viszonya egymáshoz:

užaloz : *užalozi* :: *uža* : *užalo* :: *ule* : *ulo*

*užalaz : **užalazi* :: **užala* : **užalak* :: **ula* : **ulak*

A **ula* alak magánhangzós végződése erősíthette a nyelvtudatot abban, hogy a tövükben nemcsak *-a*-t, hanem *-al*-t tartalmazó igék eredeti Sg3 (**užalə*) alakja az *-l*-t megelőző magánhangzóig lekopjon (ez a magánhangzós alak, **užla*, a születő jelen

időben, a múlt időben és az infinitivus alakban egyébként is töként kezdett viselkedni). Megjegyzendő, hogy voltak olyan *-a-* tövű igék is, amelyekben sosem volt etimologikus *-l-*, s ez is erősíthette a lekopási tendenciát. Hasonló módon, analógiával magyarázható az *-l-* tövű igék felszólító módban és tagadó alakjaiban megtalálható *-e* (és nem *-le*) végződése.

A jelen idő Sg3 személyragja vagy a jövő idő jele őrzí-e hát az igék tövégi magánhangzóját? A válasz ezek után az lehet: mindkettő. S valószínűleg hasonlóképpen őrzí a tőhangzót a múlt idejű participium és a főnévi igenév képzője előtti magánhangzó is.

Ezek szerint az udmurt igéknek az első ragozásban legalább négy tövük van (*ulíni*: *ul-*, *ulí-*, *ulo-*, *ule-*)? Szinkron szinten semmi esetre sem (külön kérdés lehet, hogy az infinitivus alakban a képző előtti *-i-* utólagos betoldás vagy eredeti véghangzó?). A leíró grammatikák ma csak két tövet tartanak számon: *ulíni*: *ul-*, *ulí-*. Az azonban talán tanulság lehet, hogy a hangtörténetben a nem első szótagbeli magánhangzók történetének kutatása során talán érdemes nem csak egy (valamilyen szempont szerint kiválasztott) alakot vizsgálni.

Azt is meg lehet fontolni, hogy az udmurt leíró nyelvtan azon elemzése, amely szerint az ún. *-a-* tövű igéknek csak magánhangzós töve lenne (*užani*: *uža-*), tartható-e. Véleményem szerint (s ez tükröződik a fentebbi *-l-* tövű igék terminusban is) indokolt leíró szinten ezek esetében is két tövet megállapítani (*užani*: *uža-*, *užal-*). Az ugyanis nehezen fogadható el, hogy ezen igék jövő idejű alakjaiban a személyrag *-lo*, *-lod*, *-loz* stb. lenne. Ennek sem történeti, sem leíró szinten nincs alapja. Az, hogy a többes számú felszólító alakok *-le* végződése egyes nyelvjárásokban megjelenik az *-i-* tövű igék felszólító módú Pl2 alakjaiban (s akkor is csak stilisztikai variánsként), nem elég indok ahhoz, hogy a jövő idejű alakokban a fentebbi, *-l-*-t tartalmazó személyragokat állapítsuk meg. Az *-i-* tövű igék felszólító alakjain megjelenő *-le* formáns azt az állítást azonban megerősíti, hogy az udmurt nyelv igen erőteljesen törekszik a paradigmák kiegyenlítésére, egységesítésére.

IRODALOM

- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rédei, Károly 1988: Geschichte der permischen Sprachen, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic Languages. Description, History, and Foreign Influences*, Leiden, E. J. Brill, 386-93.
- Теплјасина, Т. І.—В. І. Лыткин 1976: *Освоы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки*, Москва.